

A 2008-as gazdasági világválság és a 2020-as koronavírus-járvány hatásai Magyarország és az Európai Unió idegenforgalmának teljesítőképességére

GYURKÓ ÁDÁM

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Turizmus Tanszék
Egészségház u. 4., Eger 3300
gyurko.adam@uni-eszterhazy.hu

Magyarország és az Európai Unió turisztikai mutatói jelentős változásokon mentek keresztül 2004 és 2022 között, mely változások egymástól eltérő jellegűek voltak. Amennyiben a turisztikai mutatókat pusztán a bázisév (2004) és a tárgyév (2022) szerint vizsgáljuk, akkor dinamikus növekedésről beszélhetünk, de a köztes időszakokban a növekedés dinamikája nem volt egyenletes, sőt stagnáló vagy erősen csökkenő időszakok is azonosíthatók voltak. Ezek a negatív folyamatok főként a 2008-as pénzügyi világválság és a 2020-as koronavírus-járvány hatására kibontakozó gazdasági visszaesés időszakaiban voltak megfigyelhetők. Az Európai Unió gyakorlatilag egészében és így Magyarországon is 2004 és 2008 között még növekedés volt tapasztalható a forgalmi mutatókban, ami hazánk esetében általános gazdasági növekedésének és az integrációhoz való csatlakozásának köszönhető. Ezt a növekedést a 2008-ban kibontakozó pénzügyi válság törte meg, amely végül gazdasági világválsággá duzzadt, mely több éven át negatív hatással volt a turizmus teljesítőképességére. A recesszióból való kilábalás egyértelmű jelei az általános és a turisztikai GDP-ben egyaránt 2011-től voltak tapasztalhatók az EU egészében, bár hazánk esetében az idegenforgalom dinamikus felfutása inkább 2012-re datálható. A válságból való kilábalás után a turizmus szektor soha nem tapasztalt bővülésen esett át hazai és nemzetközi szinten egyaránt. A bővülés mértéke már olyan ütemű volt, hogy a kutatók törvényszerű bezuhanást vizionáltak, ami végül be is következett. Azonban a bezuhanás nem törvényszerű mechanizmusok hatására bontakozott ki, hanem a 2020-ban világviszonylatban is megjelenő koronavírus-járvány következtében

bevezetett jogi korlátozások hatására. A válságos időszakok ellenére a turizmus szektor a XXI. században már nemzetgazdasági szinten is meghatározó iparágként definiálható még olyan országokban is, mint Magyarország, amelyet nemzetközi hatású vonzerők, tengerpartok és magashegységek híján nem nevezhetünk egy turisztikai nagyhatalomnak. Jelen tanulmány rávilágított arra, hogy a legnagyobb válságok idején a jogi és egzisztenciális keretek csökkenésének ellenére sem törik meg az utazások iránti hajlandóság, sőt a válságos időszakok elmúlásával kijelenthető, hogy törvényszerű a turizmus teljesítőképességének dinamikus felfutása. Ezért szükséges a válságos, a köztes és a poszt időszakok teljesítményértékelésének modellezése és elemzése, melyet jelen értekezés szerzője Magyarország és az Európai Unió vonatkozásában vizsgált. Napjainkban – többek között – a koronavírus hatásként jelentkező nagymértékű infláció komoly ágazati, strukturális problémákat vethet fel a turizmus területén is, melynek eredményeképpen bizonyos társadalmi rétegek kiszorulhatnak egyes szolgáltatások igénybevételéből.

Kulcsszavak: turizmus, teljesítőképesség, versenyképesség, gazdasági válság, koronavírus

1. Bevezetés

A kutatás célja a 2008-ban kezdődött gazdasági világválság és a 2020-ban világjárvánnyá súlyosodó SARS-CoV-2 vírus hatásainak bemutatása Magyarország és az Európai Unió tagállamainak idegenforgalmi teljesítőképességére. A tanulmány többek közt választ ad arra, hogy milyen hasonlóságok és kardinális különbségek azonosíthatók a két válságos időszak között.

Általánosítható, hogy a turizmus-vendéglátás szektort mindkét válság negatívan érintette, viszont eltérő mértékben és módon. A kutatás alaptézise, hogy a legmeghatározóbb különbség az, hogy a 2008-as gazdasági válság hatásai időben később jelentkeztek és tovább is elhúzódtak, mint a koronavírus-járvány okozta forgalmi visszaesések. Ugyanakkor a pandémia hatására a fizetőképes kereslet nem tört meg olyan mértékben, mint 2008-at követően, ennek ellenére a forgalmi mutatók mégis drasztikusabb visszaesést mutattak, melynek hátterében a szigorú jogi korlátozások húzódnak.

A két válságos időszak összehasonlításában kutatási alapkérdésként tekint a szerző arra, hogy melyik válság okozott nagyobb mértékű visszaesést a válságot megelőző év és az abból való kilábalást mutató év statisztikai alapján. Ennek értelmében a vizsgált bázisévek 2007 és 2019, a tárgyévek pedig 2011 és 2022. A koronavírus-járvány esetében a 2022-es évet egyértelműen a válságos helyzetből kimozdító évként definiálhatjuk, hiszen Magyarországon és Európa-szerte is megszűntek a legsúlyosabb jogi korlátozások,

melyek a turizmus-vendéglátás szektor piaci forgalmát korlátozták. A 2008-as gazdasági válság esetében ilyen egyértelmű fordulópont nem azonosítható, viszont a hazai és nemzetközi szakirodalmak és statisztikai mutatók áttekintése alapján kijelenthető, hogy a 2011-es évtől kezdődően már a válság mélypontján a legtöbb állam és köztük Magyarország is túl volt. Ezt erősíti meg az a tény, hogy 2011-től stagnálás, sőt leginkább mérsékelt növekedés volt tapasztalható a legtöbb társadalmi-gazdasági jóléti mutatóban.

2. Szakirodalmi áttekintés

A 2008-as gazdasági világválság és a 2020-as koronavírus-járvány okozta gazdasági visszaesés időbeli eltérésük és alapvető jellegük miatt egymástól elkülönülve és eltérő mélységben kerül bemutatásra. Ugyanakkor mindkét válságos időszak kapcsán elsősorban a turizmus szektorra gyakorolt közvetett és közvetlen hatások kerülnek górcső alá. A 2008-as gazdasági válság alapvetően egy pénzügyi krízis okozta recesszió volt, míg a 2020-as pandémia okozta gazdasági visszaesést egy világválság hatására bevezetett korlátozó intézkedések idézték elő.

2008-ban a válság kiindulópontja az Amerikai Egyesült Államok volt, ahol az ottani nagymúltú pénzintézmények – elhibázott közgazdasági lépések hatására – hitelpiaci krízisbe kerültek, majd ez először pénzügyi, végül gazdasági világválsággá bontakozott ki (Earle, 2009; Ozili, 2020). Sokakban merült fel a kérdés, hogy egy pénzügyi krízis az Egyesült Államokban hogyan válhatott gazdasági világválsággá. A válasz alapvetően a globalizáció okozta gazdasági összefonódásokban keresendő, melyek hatására időben eltérő módon, de mindenhol érezte hatását az USA-ban elhibázott közgazdasági intézkedések mechanizmusa (Király–Nagy–Szabó, 2008). Az eskalálódáson felül a másik gyakori kérdés volt, hogy mi vezetett pénzügyi összeomláshoz – a monetáris értelemben – a világ legstabilabbnak gondolt országában. A válaszok keresésénél számos indok felsorakoztatható, melyek közül – nemzetközi tekintetben is – négy álláspont emelhető ki, melyeknek tényleges valóságtartalma megkérdőjelezhetetlen. Sokak szerint a nem megalapozott pénzügyi spekulációk emelhetők ki elsősorban (Losoncz, 2008; Akerlof–Shiller, 2009), ezen felül az USA kormányzata nem gyakorolt kielégítő állami kontrollt a bankszektor felett (Authers, 2010; Posner, 2010). A bankrendszer állami felügyeletének csökkenése törvényszerű, hogy negatív szelekcióhoz vezet a piacon, aminek a lényege – a gazdasági válság kontextusában –, hogy az átgondolatlan hiteleket nyújtó bankok visszaéltek erőfölényükkel a kisebb, felelősegteljesebb bankok hátrányára, akik érdekérvényesítő képességük hiányában kiszolgáltatottá váltak (Csorba, 2019). Amennyiben tágabb kontextusban szemléljük az okokat, akkor megállapítható, hogy a XXI. században a két gazdasági centrum közötti – USA és Kína – monetáris kiegyensúlyozottság egyre fokozódó eltéréseinek törvényszerű következménye volt a gazdasági válság

kibontakozása, ami egyensúlyi állapotba konvergálta a globális pénzügyi piacot (Rajan, 2010). A negyedik nézet szerint pedig a gazdasági válság alapvetően a nemzeti és kulturális érdekek tőzsdespekulációs megnyilvánulására vezethető vissza (Stuttaford, 2010). A globális gazdasági fejlődésre is egyértelműen negatív hatása van, ha egyes pénzügyi piacok, termékek kulturális okokból indokolatlanul háttérbe szorulnak (Csorba, 2020).

A bankszektor elhibázott lépéseinek következménye volt, hogy az USA ingatlanpiacán egy egyre növekvő „buborék” alakult ki. A bankok egyre inkább átgondolatlan hitelkonstrukciói az ügyfelek számára aránytalanul egyre erősebb alkupozíciót generáltak a piacon, aminek általános közgazdasági hatása hosszabb távon negatívnak mondható, hiszen fokozza a fenntarthatatlan rendszer további működtetését (Csorba, 2022). A banki hitelkonstrukciók sok esetben átgondolatlanok, kockázatosak voltak, és az így létrejövő „buborékot” a laza hitelezési előírások és az egyre inkább elszálló ingatlanárak fújták egyre nagyobbra. Amint a rendszer fenntarthatatlanná vált, a buborék kipukkant, és a lakástulajdonosok olyan jelzálogcsapdába kerültek, melynek következményeképpen fizetőképtelenné váltak. Ezen folyamat láncreakciót indított el az egész pénzügyi rendszerben, mivel a jelzáloggal fedezett értékpapírokba nagymértékben befektető bankok és más pénzintézetek hatalmas veszteségeket szenvedtek el (Farmer, 2012; Harnos, 2017; Csizmadý–Hegedűs–Vonnák 2019). A válság gyorsan áterjedt a lakáspiacon túl a gazdaság más ágazataira is, mivel a fogyasztói kiadások csökkentek, a vállalkozások pedig visszafogták a beruházásokat és a munkaerő-felvételt. A kormányok és a központi bankok világszerte különféle intézkedésekkel reagáltak, amelyek célja a pénzügyi rendszer stabilizálása és a gazdasági növekedés ösztönzése volt. Ezek közé tartoztak a bajba jutott pénzügyi intézmények masszív mentőcsomagjai, a kamatsökkentések és a fiskális ösztönző csomagok (Bjørnar, 2013).

A 2008-as gazdasági válság jelentős hatással volt a turizmusra is, hiszen a recesszió miatt jelentősen csökkent a fogyasztói bizalom és a reáljövedelmek, sok magánszemély és család csökkentette utazási költségvetését, és elhalasztotta vagy lemondta utazási terveit. Fokozta a problémát, hogy a növekvő munkanélküliségi ráta okán a családok első körben a szabadidős utazásaikon próbálták spórolni. Ezen hatásmechanizmusok a turisztikai kereslet erőteljes visszaeséséhez vezettek, különösen a luxusutazások és a magas színvonalú úti célok esetében (Raffay, 2020; Fekete-Fábián–Jánosi, 2022). A válságnak az idegenforgalmi ágazatra gyakorolt hatásai régióként eltérők voltak, ahogy azt más szektorok esetében is tapasztalni lehetett. Például a pénzügyi iparágtól és a luxusturizmustól nagymértékben függő országokat, például a Karibi-térséget és a Földközi-tenger térségét különösen súlyosan érintette a válság. Ezeken a területeken jelentősen visszaesett a turisták száma, mivel sokan visszafogták a diszkrecionális kiadásait. A válság az üzleti utazásokra is hatással volt, mivel sok vállalat csökkentette utazási költségvetését, és lemondta a konferenciákat és találkozókat. Ez jelentős hatással volt a szállodaiparra, különösen a városi területeken és a főbb üzleti központokban (Ritchie–Amaya–Frechtling, 2010).

A 2008-as gazdasági válság jelentős negatív hatással volt az idegenforgalmi ágazatra, ami az ágazat számos vállalkozásának kereslet- és bevételcsökkenéséhez vezetett. Az ágazat azonban végül talpra állt, ahogy a világgazdaság stabilizálódott, és számos ország és vállalkozás lépéseket tett a látogatók vonzására és az utazás népszerűsítésére a válság utáni korszakban. A kilábalás első jele holisztikus megközelítésből szemlélve a 2010-es évek elején már tapasztalható volt, ami 2012-2013-ra globálisan is dinamikus felfutásba csapott át.

A válság tehát mélyreható és tartós hatással volt a világgazdaságra. A munkanélküliség jelentős növekedéséhez, a gazdasági teljesítmény erőteljes visszaeséséhez és a pénzügyi rendszerbe vetett bizalom elvesztéséhez vezetett. Rávilágított a pénzügyi piacok és intézmények nagyobb mértékű szabályozásának szükségességére is, és számos országban jelentős reformokat sürgetett. Összességében a 2008-as gazdasági válság a XXI. század elejének meghatározó eseménye volt, melynek hatásai világszerte is érezhetőek voltak.

A Covid-19 globális gazdasági hatása is szintén igen jelentős volt, mivel a világjárvány világszerte széles körű zavarokat okozott a kereskedelemben, a pénzügyi piacon és a legtöbb iparágban egyaránt. A legnagyobb zavart és kihívást az egészségügy számára jelentette, mely rendszer fenntarthatóságának garantálása nemzetgazdasági érdek is volt minden állam számára. Az egészségügyi ellátás összeomlása ugyanis gazdasági és pénzügyi összeomláshoz vezethet. A vírus terjedésének megfékezésére hozott intézkedések, mint például a zárlatok és utazási korlátozások, a gazdasági tevékenység és a fogyasztói kiadások erőteljes visszaeséséhez vezettek, különösen az olyan ágazatokban, mint a vendéglátás, a turizmus és a kiskereskedelem (*Fekete-Fábián–Jánosi, 2022*). A járvány az ellátási láncok megszakadását, munkaerőhiányt és a nemzetközi kereskedelem visszaesését is okozta. A kormányok és a központi bankok világszerte számos fiskális és monetáris politikával reagáltak, beleértve az ösztönző intézkedéseket, adócsökkentéseket és alacsony kamatlábakat, hogy megpróbálják enyhíteni a világjárvány gazdasági hatásait. A fellendülés útja azonban továbbra is bizonytalan, és a világjárvány továbbra is jelentős kihívások elé állítja a világgazdaságot.

A gazdasági fejlődés Shumpeter-féle alaptézisét, hogy a rövid távú célokért nem áldozzuk fel a hosszú távú érdekeket (*Csorba, 2019*), szükségzerű volt háttérbe szorítani a pandémia alatt, ugyanis az epidemiológiai kockázatok minimalizálása volt az elsődleges globális törekvés. Egy turisztikai desztináció csak akkor számíthat turistaforgalom kialakulására vagy versenyképes működésére, ha 4 általános feltétel széles körben elfogadható minőségben teljesül, ezen tényezők a biztonságfaktor, az életszínvonal-küszöb, az intézményesült fenyegetettségűtől való mentesség és a közegészségügyi állapotok megfelelő szintje (*Michalkó, 2016; Michalkó, 2020*). Utóbbi tényező meglétét jelentős mértékben „felértékelte” a 2020-ban világjárvánnyá duzzadó SARS-CoV-2. A közegészségügyi állapot mindig is egy turisztikai desztináció működésének alapfeltétele volt. Az utazók a világtörténelem folyamán mindig is hozzájárultak a járványok kialakulásához

és terjedéséhez. A napjainkban népszerű család-, barátlátogatások pedig kifejezetten nagymértékben képesek hozzájárulni az epidemiológiai kockázatok fokozásához.

2019-ben már igen erős volt a világgazdaságot érintő recesszió kibontakozásától való félelem, melynek tényleges megvalósulását a koronavírus-járvány rendkívüli módon felgyorsította (Árpási–Gödör–Nyári, 2021). A valós okokra alapozható félelem ellenére is váratlanul érte a világot a gazdasági visszaesés, mely sosem tapasztalt fejlődési dinamikát szakított meg a turizmus szektorban.

A 2020-ban vilávjárvánnyá alakult koronavírus 2019 decemberében ütötte fel a fejét a kínai Vuhan városában. A turizmus szektor ágazati szinten az elsők között volt, mely tragikus összeomlással esett át, a nemzetközi turizmus 2020-ban 74%-os csökkenést szenvedett el az előző évhez képest (Gössling–Scott–Hall, 2020; Nod–Mókusné Pálfi–Aubert, 2021; Michalkó 2022; Palkovics 2022). A csökkenés igen jól mutatja az idegenforgalom sérülékenységét, ugyanakkor a 2020-2021-es év abban a tekintetben is tanulságos volt, hogy a turisták utazási hajlandósága nem csökkent jelentős mértékben (Fotiadis–Polyzos–Huan, 2021; Kovács et al., 2021). Ugyanis a korlátozásokkal szerényebben sújtott nyári hónapokban szép eredményeket volt képes felmutatni a szektor, tény azonban, hogy ez a forgalom a belföldi desztinációkra korlátozódott. A szektor tehát soha nem tapasztalt mélységeket élt át 2020-2021-ben, de ugyanakkor egy esélyt is kínál ez a változás, ugyanis az újratervezés során a fenntarthatóság elvei markánsabban érvényesülhetnek (Kupi–Szemerédi, 2022).

A négy általános feltétel teljesülésén túl a sikeres idegenforgalom feltétele a versenyképesség kialakítása egy desztináció számára. A versenyképesség fogalma magában foglalja a legfőbb elemet, a jólétet, annak biztosítását és növekedését. A jólét szolgáltatásához azonban elengedhetetlen, hogy a fenntarthatóság elve érvényesüljön. (Sziva, 2010) Egy turisztikai desztináció akkor mondható versenyképesnek, ha sikeresen képes a versenyben helytállni, ami a gyakorlatban annyit jelent, hogy meg tud felelni a piaci elvárásoknak, a jelentkező igényeket, szükségleteket képes kielégíteni.

Ritchie és Crouch (2003) több olyan folyamatot határozott meg, amelyből egyértelműen kitűnnek a versenyképes turisztikai desztináció tulajdonságai, úgymint a turisztikai bevételek növelése, a látogatók vonzása egyre nagyobb számban, az élménynyújtás, profittermelés a jólét megőrzése mellett, valamint a legfontosabb, a fenntarthatóság biztosítása. Papp (2012) alapján elmondható, hogy kiemelten fontos a desztináció teljesítőképességét teljeskörűen felmérni, hiszen az egyes desztinációk között igen erős a verseny a turistákért. A felmérésnek ugyanakkor az elsődleges célja, hogy segítségével a desztináció szereplői képesek legyenek hatékony fejlesztési irányok, stratégiák megfogalmazására.

A turizmusban is azonosíthatók centrumok és perifériák, melyek részben a keresletet is kiváltó turisztikai vonzerők eltérő előfordulásával magyarázhatók (Végi, 2021). Sikeres és versenyképes turisztikai desztinációról akkor beszélhetünk, ha a célterület

fogadókészségének szereplői tisztában vannak az aktuális idegenforgalmi trendekkel, a fogyasztási szokásokkal, és a termékkínálatot ehhez mérten alakítják ki. Az igények és a trendek folyamatos monitoringozása azért kiemelt jelentőségű, mert a desztinációk között egyre élesebb verseny figyelhető meg (Horváth–Magyar–Papp–Mókusné Pálfi, 2016; Gyurkó–Bujdosó 2019). A turizmus szektor jellegéből, komplexitásából adódóan a versenyképesség és a fenntarthatóság okán igényli a köz- és magánszféra együttműködését (Aubert et al., 2017). Napjainkban az idegenforgalom gazdasági növekedésre gyakorolt pozitív hatása a fejlett és fejletlen gazdaságokban is egyértelmű (Paramati–Alam–Chen, 2017). Érdemes kihangsúlyozni, hogy optimális keretek között a turizmus stabil növekedést mutató ágazatként definiálható, ugyanakkor rendkívül sérülékeny is, teljesítőképességét lokális és globális természeti, társadalmi, gazdasági események rendkívüli módon befolyásolhatják (Nagy–Csapó–Végi, 2021).

A siker mértéke a turizmus területén több mutatószámmal is mérhető, a leggyakrabban használt mutatók a turistaérkezések száma, a vendégéjszakák száma és a piaci részesedést prezentáló számadatok. Ezek mellett a vendégek átlagos tartózkodási ideje, a szálláshelyek kapacitásadatai és kihasználtságuk szintén fontos mérőszám egy-egy desztináció versenyképességének elemzése során. Tehát a turisztikai potenciált a forgalmi mutatók, azon belül is a vendégéjszakaszám jelöli a legjobban (Aubert–Szabó 2011; Papp 2012). Egy turisztikai desztináció versenyképességének értékelése tehát komplex elemzést kíván, melynek során fontos meghatározni a meglévő infra- és szuprastrukturális elemek mennyiségét és minőségét, továbbá azonosítani kell a még kihasználatlan erőforrásokat. Ugyanakkor az összehasonlíthatóság szem előtt tartása okán a forgalmi mutatószámok – azon belül is a kereskedelmi célú szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakaszám – mutatják egy desztináció tényleges teljesítőképességét, melynek révén rangsorolhatók az egyes turisztikai célterületek.

3. Kutatási módszerek

Jelen tanulmány átfogó célkitűzése, hogy rávilágítson arra, hogy a 2008-as gazdasági világválság és a 2020-ban a koronavírus-világjárvány hatására kibontakozó gazdasági visszaesés milyen mértékben érintette Magyarország és az Európai Unió turisztikai teljesítőképességét. Az idegenforgalmi produktivitást – főként nemzetközi összehasonlításban – a kereskedelmi célú szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakaszám teszi leginkább mérhetővé, kifejezhetővé. Ennek okán a vendégforgalmi meghatározottság elsősorban a kereskedelmi célú szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakaszámmal kerül elemzésre. Az elemzések leíró statisztikai módszerekkel valósultak meg, melyek révén átfogó képet és összehasonlítási alapot kapunk a turisztikai teljesítőképesség területi aspektusairól Magyarországon és az Európai Unióban egyaránt.

A vendégéjszaka szám mutatóján felül a kereskedelmi szálláshelyekre jutó bruttó szállásdíjbevételek legfontosabb mutatói, úgymint az összesített, az egy vendégre jutó, az egy vendégéjszakára jutó és az egy működési napjára jutó (*REVPAR*) bruttó szállásdíjbevételek, valamint az egy szobára jutó átlagárak idősoros változásainak bemutatására került sor. Ezekon felül még a szobakapacitás-kihasználtság változásai modellezésének vizsgálata történt meg. Minden mutatószám esetében az idősoros megjelenítés és elemzés 2004-től a legfrissebb elérhető adatokig – jelen tanulmány leadásáig – történt. Az adatelemzések 2004-es kezdődátumának indoka, hogy a 2008-as gazdasági válság hatásai a megelőző időszak statisztikai eredményeinek révén válnak bemutathatóvá. Továbbá Magyarország Európai Unióhoz való csatlakozásának kezdődátuma révén a hosszú idősoros elemzés jól kifejezi hazánk turisztikai teljesítőképességét.

4. Kutatási eredmények

Magyarország és az Európai Unió vendégforgalmi mutatói 2004 és 2022 között jelentős változásokat mutattak, melyek eltérő jellegűek. Amennyiben a bázisév és a tárgyév vonatkozásában szemléljük a turisztikai mutatókat, akkor dinamikus felfutásról beszélhetünk, a köztes időszakban azonban a felfutás dinamikája nem egyenes vonalú, sőt stagnáló és erősen csökkenő időszakok is azonosíthatók. Ezen negatív folyamatok főként a 2008-as gazdasági világválság és a 2020-ban a koronavírus hatására kibontakozó gazdasági visszaesés időszakában voltak jelen.

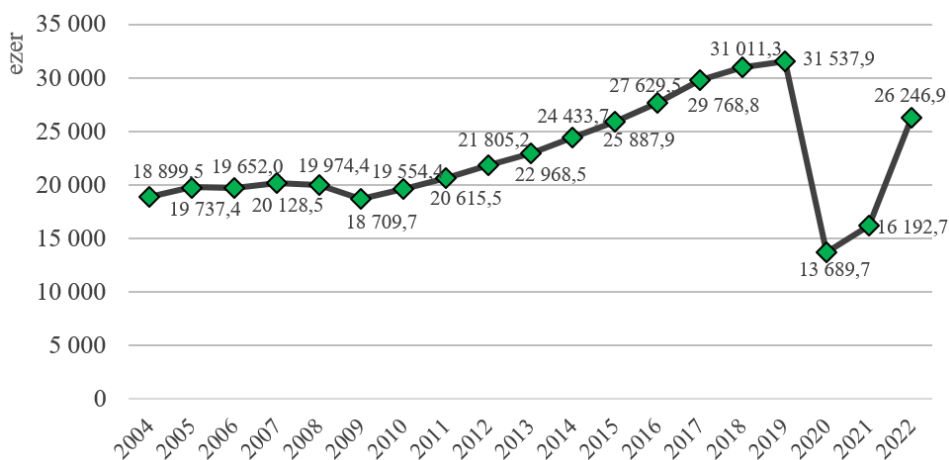
Az Európai Unió, de Magyarország esetében még inkább egy dinamikus felfutás figyelhető meg 2004 és 2008 között, ennek háttérében az ország általános gazdasági növekedése és az EU-s integrációhoz való csatlakozás áll. Ezt a felfutást törte meg a 2008-ban kibontakozó pénzügyi krízis, ami végül gazdasági világválsággá duzzadt, ami több éven át hatással volt az idegenforgalomra is. Egyértelmű növekedés az általános és turisztikai GDP-ben 2011-től azonosítható hazánkban és az EU egészében is. A válságból kilábalva a turizmus szektor soha nem tapasztalt bővülésen esett át hazai és nemzetközi tekintetben egyaránt. A bővülés mértéke már olyan ütemű volt, hogy egyes kutatók törvényszerű bezuhanást vizionáltak, mely végső soron be is következett. Ugyanakkor senki nem számított rá, hogy a nagymértékű visszaesést egy világjárvány hatására szenvedni el a szektor.

A turizmus a XXI. században már nemzetgazdasági szinten is meghatározó iparágként definiálható még egy olyan turisztikai nagyhatalomnak nem nevezhető országban is, mint Magyarország, így ennek értelmében szükségszerű a válságos és a köztes időszakok teljesítményértékelésének modellezése és a modellek elemzése, mely jelen tanulmány elsődleges céljaként értelmezhető.

Magyarország turisztikai teljesítőképessége 2004 és 2022 között

Magyarországról turisztikai értelemben elmondható, hogy magashegységek, tengerpartok és globális szintű vonzerők hiányában nem nevezhető turisztikai nagyhatalomnak. Ezen jellegzetesség mentén az ország turizmusa sokkal inkább az épített és természeti kulturális örökség, az ételek és italok, valamint a gyógyfürdők és wellness-szolgáltatások iránti keresletre épít. A magyar történelem és kultúra iránti érdeklődés, valamint a számos gyógy- és termálvízforrás, melyek gyógyító hatásukról híresek, szintén fontos vonzerők. Nemzetközi turisták tekintetében főként a szomszédos tagállamokból érkeznek ide vendégek, de növekszik azon vendégek száma is, akik Ázsiából és az USA-ból látogatnak el az országba. A magyarországi turizmus jelentős része a főváros, Budapest és a balatoni régió köré épül, de a vidéki régiókban is található keresleti és kínálati oldalról egyaránt dinamikusan fejlődő célpontok.

Az elmúlt évtizedekben a magyarországi turizmus folyamatosan növekedett, kivéve a 2008-as gazdasági világválság és a 2020-as koronavírus-járvány időszakait, amelyek jelentős visszaesést okoztak a turizmusban. A 2004 és 2022 közötti időszakban azonban az összes vendégéjszakák száma jelentős növekedést mutatott, 2004-ben még csak 18,9 millió vendégéjszakát regisztráltak az országban, míg 2022-ben már több mint 26,2 milliót. A belföldi turizmus is jelentős növekedést mutatott az utóbbi években, és 2020-ban, a pandémia időszakában is a belföldi vendégéjszakák száma volt az, ami az ágazatban megtartotta a forgalmat.

Forrás: KSH Adatbázis, 2023 alapján saját szerkesztés

1. ábra: Magyarország kereskedelmi szálláshelyein eltöltött vendégéjszakák száma 2004–2022 között (éjszaka)

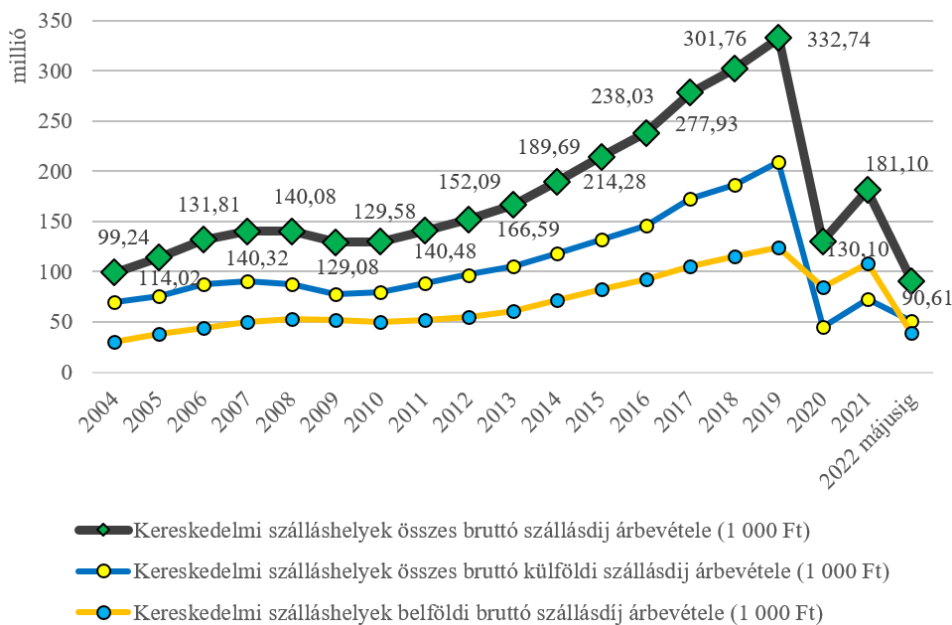
Az 1. ábrán megfigyelhető a Magyarország kereskedelmi szálláshelyein eltöltött vendégéjszakaszám változása az elmúlt 18 évben, 2004 és 2022 között. A hosszabb távú idősoros adatok révén lehetőség nyílik az „uralkodó” trendek vizsgálatára. Ebben a tekintetben a diagramot 4 részre lehet osztani, az első a 2008 előtti konszolidált növekedés időszaka, melyet a 2008 és 2011 közötti csökkenés, majd kisebb stagnálás időszaka követett. A harmadik szakaszban egy szignifikáns növekedés volt tapasztalható egészen a 2020-ban kibontakozó és vilájárvánnyá duzzadó koronavírus-járvány megjelenéséig. Végül az utolsó, negyedik szakasz 2020 és 2022 között azonosítható, mely jól prezentálja a turizmus szektor történelmi mélypontját, továbbá az ebből történő dinamikus elmozdulást is jól szemlélteti a 2022-es statisztika.

A két válságos időszak tehát egyaránt negatívan érintette a turizmus szektort, viszont a 2008-at követő visszaesés szinte nem is mérhető a 2020-as évhez képest, pedig a gazdasági világválság is jelentősen megingatta a szektor stabil működését. Arányokban kifejezve a gazdasági világválság 6,3%-kal vetette vissza a vendégforgalmat 2008-ról 2009-re, a koronavírus járvány pedig 56,7%-kal csökkentette a turizmus teljesítőképességét hazánkban. Önmagában mindkét számérték jelentős csökkenésként értelmezhető. A különbség a két válság között, hogy a keresőképes keresletet a koronavírus-járvány nem törte meg olyan mértékben, mint a világválság, 2020-2021-ben ugyanis inkább a jogi korlátozások lehetetlenítették el a szektor működését. Ezzel szemben 2008-at követően egy egzisztenciális krízis hatására csökkent az utazások száma és aránya. 2020-ban egyértelmű volt, hogy a turizmus szektor számára a válságból való kilábalás az epidemiológiai kockázatok csökkenésével meg fog történni, 2008-ban viszont a bankszektor által generált recesszióból való kimozdulás nem volt egyértelműen definiálható, így az utóbbi időszak ebben a tekintetben kiszámíthatatlanabb jövőképpel szolgált a turizmus szektor számára is.

A 2. ábra kapcsán először is érdemes a kereskedelmi szálláshelyek összes bruttó szállásdíj-árbevételét megvizsgálni. A diagram jól szemlélteti, hogy 2008-at és 2019-et követően egyértelmű árbevétel-csökkenés azonosítható, mely jól szemlélteti, hogy a két válságos időszakban milyen mélységeket élt meg a turizmus szektor. A szállásdíjbevételek a vendégéjszakákhoz hasonló módon változtak, 2019-ről 2020-ra a forgalmi mutató 60,9%-os csökkenést mutatott.

A 2. ábra alapján ugyanakkor érdekesebb lehet a szálláshelyek belföldi és külföldi vendégek által generált bevételeit mélyebben megvizsgálni. Mindkét időszak esetében elmondható, hogy a külföldi vendégektől származó szállásdíjbevételek csökkentek nagyobb mértékben. A 2008-as válságot – a turizmus szektorra értendően – még némileg mérsékelte, hogy a belföldi összesített bevételek stagnálást mutattak, bár az inflációt is beleszámolva a befolyt összeg a vásárlóerő vonatkozásában inkább csökkenésként könyvelhető el. 2008 és 2010 között tehát a külföldiektől származó bevételek csökkenése révén szűkült a különbség a két mutató között, ezt követően viszont a dinamikus felfutás időszakában a külföldi bevételek abszolút összege és arányosított értéke is egyaránt

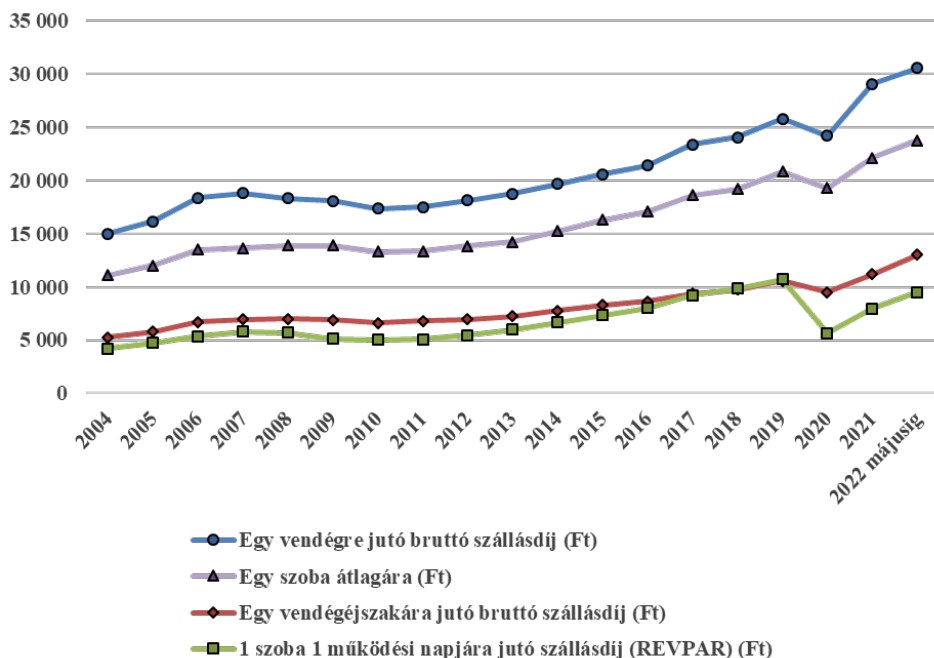
növekedésnek indult. 2019-ben tetőzött majdnem 210 millió Ft-os bevételen, mely 62,7%-ot tett ki az összes bevételekből. A koronavírus-járvány ezt a növekedési folyamatot törvényszerűen megtörte, sőt az 1990-es évek eleje óta először ekkor haladta meg a belföldi turistáktól származó bevételek mennyisége a külföldiekét. Ez a páfördulás teljesen új piaci környezetet alakított ki a turizmus-vendéglátás területén. Jogszabályi korlátozások miatt felértékelődtek a belföldi desztinációk, aminek hatása a 2022 májusáig elérhető adatok alapján már ismét megfordulni látszik, de várhatóan a nemzetközi turizmus 2019-es tendenciái – a szerző jóslatai alapján – még 2025-ig nem rendeződnek. Ennek hátterében nem pusztán az epidemiológiai kockázatok felértékelődése vagy az egzisztenciális racionalitás húzódik, hanem jelentős mértékben pszichológiai hatások is, ami alatt elsődlegesen az értendő, hogy a koronavírus időszakában a turisták – lehetőségeikhez mérten – felfedezték saját országuk turisztikai vonzerejét, melynek hatására a belföldi desztinációk középtávon a turisták körében népszerűségnek örvendhetnek.

Forrás: KSH Adatbázis, 2023 alapján saját szerkesztés

2. ábra: A kereskedelmi szálláshelyek összes bruttó szállásdíj-árbevétele (ezer Ft) 2004-től 2022. májusig Magyarországon

Tehát már várhatóan 2022-ben a külföldiek által generált bevételek meghaladták a belföldiekét, viszont arányait tekintve a 2019-es év statisztikáit várhatóan még nem közelíti meg a megoszlás, ugyanis a belföldi desztinációk 2020-2021-es felértékelődésének hatása rövid távon még biztosan jelen lesz.

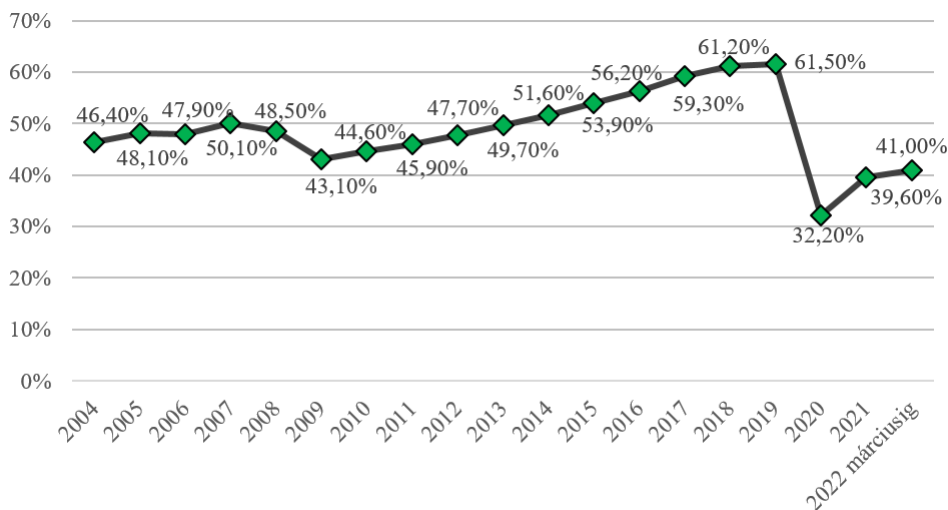
Forrás: KSH Adatbázis, 2023 alapján saját szerkesztés

3. ábra: A kereskedelmi szálláshelyekre jutó bruttó szállásdíjbevételek legfontosabb mutatóinak változása (Ft) 2004-től 2022. májusig Magyarországon

A 3. ábra adatai Magyarország vendégforgalmát mutatják be 2004 és 2022 májusa között. Az adatsorban a kereskedelmi szálláshelyeken az egy vendégre jutó bruttó szállásdíj, az egy vendégéjszakára jutó bruttó szállásdíj, az 1 szoba 1 működési napjára jutó szállásdíj (REVPAR), valamint az egy szoba átlagárának adatai találhatóak. Ezen mutatószámok tekintetében is tetten érhetők a két válságos időszak negatív hatásai, melyek első ránézésre nem mutatnak jelentős csökkenést. Ennek hátterében a 2008-as és a 2020-as események kapcsán is az említhető meg, hogy a válságos időszakok eredményeképpen jelentős mértékben növekedett az infláció. Így az egy vendégre, egy szobára vagy vendégéjszakára vetített bevételek 2008-at követően stagnáltak, 2020 után pedig viszonylag enyhén csökkenő tendenciát mutattak, mely jól jelzi a turizmus-vendéglátás szolgáltatásainak jelentős drágulását. Az árak növelését a gazdaságos üzemeltetés okán szükségszerű volt meglépnie a szolgáltatóknak.

A 2020-as viszonyok turisztikai értelemben vett történelmi mélypontját jól jelzi, hogy a szintén példátlan inflációs hatás ellenére is csökkenés volt azonosítható a mutatókban. 2021-re viszont a még inkább elszálló infláció eredményeképpen az egy vendégre jutó szállásdíjbevételek és az egy szoba átlagára már meghaladta az ebben a tekintetben is rekordév (2019) adatait. A szektorban középtávon a szállásdíjak és

vendéglátási szolgáltatások árainak egyaránt a további növekedése várható az inflációs hatás következtében. Az idegenforgalmi szolgáltatások ilyen mértékű inflálódása igen komoly ágazati, strukturális problémákat vethet fel, melynek eredményeképpen bizonyos társadalmi rétegek kiszorulhatnak egyes szolgáltatások igénybevételéből, ami paradox módon végül deflációs piaci környezetet teremthet a szektorban.

Forrás: KSH Adatbázis, 2023 alapján saját szerkesztés

4. ábra: Szobakapacitás-kihasználtság (%) Magyarország szállodáiban 2004-től 2022. márciusig

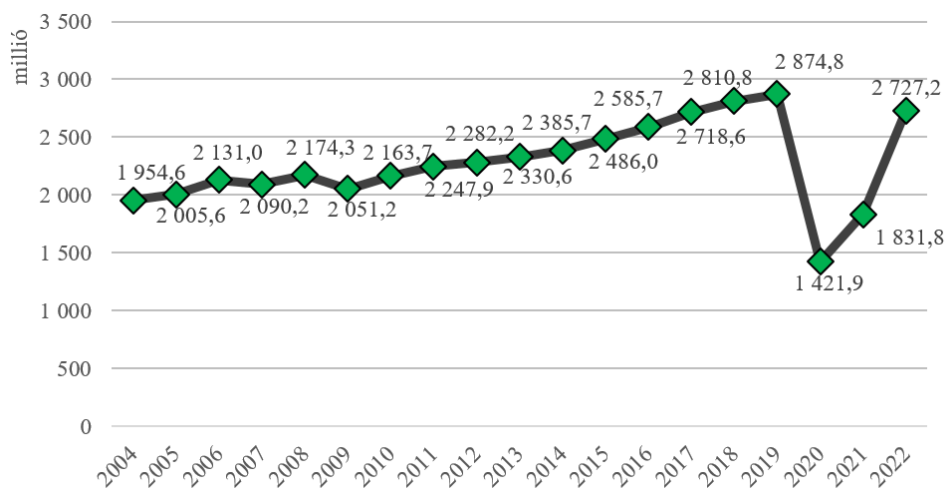
A 4. ábra kapcsán a szobakapacitás-kihasználtság (%) mutató alapján is jól látható, hogy Magyarország szállodáiban 2008-at megelőzően egy mérsékelt növekedés, 2011 után pedig dinamikus felfutás azonosítható. A válságos időszakok pedig mélypontokat jelölnek ezen mutató kapcsán is. A szobakapacitás-kihasználtság mutató minden szállásegység számára más értéken nevezhető optimálisnak.

Alapérvényű igazság, hogy a mutató kapcsán arra kell törekedni, hogy a szálláshely nyereségesen üzemeljen, de még ne rontsa a vendéglélmény minőségét. Ez a szint a szálloda helyétől, típusától és sok más egyéb tényezőtől függ. Az optimális szobakapacitás-kihasználtság kiszámításához figyelembe kell venni a szálloda költségeit, az árakat, a piaci keresletet és az adott időszakban elérhető szobakapacitást. Az értékek országos szintű, idősoros értékeléséről elmondható, hogy 2008-at és 2020-at követő években is a szobakapacitás-kihasználtság alapján a hazai szállodák többsége veszteséget könyvelt el a válságos időszakokban. Jelen tanulmány leadásáig a 2022. márciusi adatok a legfrissebbek, melyek alapján következtethetünk arra, hogy a nyári szezonnal már a 2016-2017 körüli kihasználtságon működtek a hazai szállodák a tavalyi évben.

Az Európai Unió turisztikai teljesítőképessége 2004 és 2022 között

A turizmus szektor az Európai Unió minden tagállama számára nemzetgazdasági szinten is meghatározó iparággá nőtte ki magát, melynek révén így a teljes integráció gazdasági teljesítőképességében jelentős szerepet játszik. Az EU GDP-jének nagyjából 10%-át teszi ki, és körülbelül 27 millió embernek biztosít munkát. A vendégforgalmi mutatók alapján az európai kontinens a leglátogatottabb turisztikai desztináció, mely minden turisztikai termékkategóriában magas színvonalú utazásokat is kínál. Az EU turisztikai teljesítőképességéről 2004 és 2022 között a hazai tendenciákkal azonos megállapítások mondhatók el. Az integráció turisztikai teljesítménye 2008-ban jelentős csökkenést mutatott a gazdasági világválság miatt, majd 2010-től újra folyamatosan növekedett. Azonban a Covid-19 járvány 2020-ban drasztikusan csökkentette az idegenforgalmat az EU-ban, aminek hatása továbbra is érezhető.

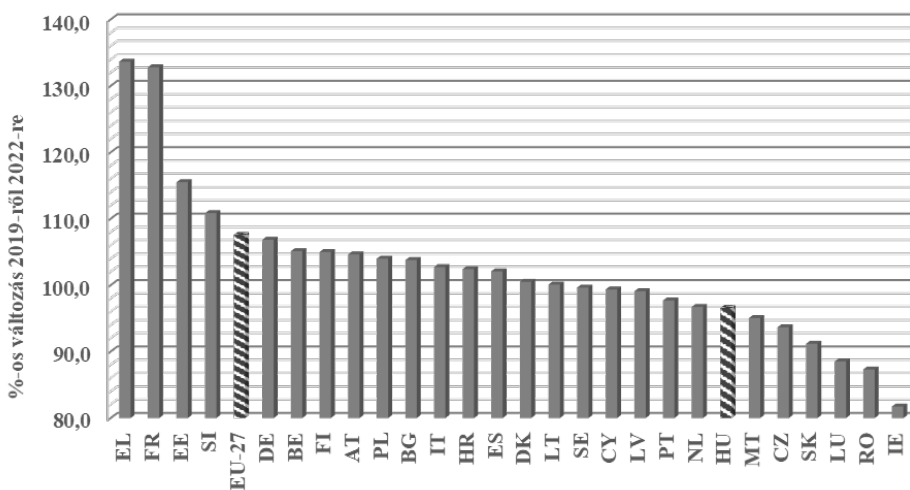
Az Európai Unió turizmusának jövője több tényezőtől függ, többek között a globális gazdasági és politikai stabilitástól, a turizmus technológiai fejlődésétől, az éghajlatváltozás hatásaitól és a turisztikai desztinációk fenntarthatóságától. A térség számára bizakodásra ad okot, hogy Európa számos vonzerővel rendelkezik, a történelmi és kulturális örökségektől kezdve az éghajlatilag kedvező helyeken át a modern turisztikai létesítményekig. Ugyanakkor számos kihívással és kihívóval kell szembenéznie a kontinensnek, legnagyobb vetélytársaként például Észak-Amerika és a távol-keleti desztinációkban Kína azonosítható.

Forrás: Eurostat Adatbázis, 2023 alapján saját szerkesztés

5. ábra: Az Európai Unió (EU-27) kereskedelmi szálláshelyein eltöltött vendégéjszakák száma 2004–2022 között (millió éjszaka)

Az Európai Unió vendégforgalmának alakulása 2004 és 2022 között igen változatos volt, amit leginkább a 2008-as gazdasági világválság és a 2020-as koronavírus-járvány tett azzá (5. ábra). Pusztán a kereskedelmi szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakaszám mutató alapján a 2008-as gazdasági világválság arányait tekintve nem eredményezett jelentős visszaesést. 2004 és 2010 között stagnálás, mérsékelt növekedés volt tapasztalható a forgalmi mutatókban. A konszolidált időszak háttérében az állhat, hogy a válság ugyan jelentős egzisztenciális krízist eredményezett, ugyanakkor a turisták az utazásokról csekély mértékben mondtak le, a belföldi, rövidebb olcsóbb utakat keresték elsődlegesen.

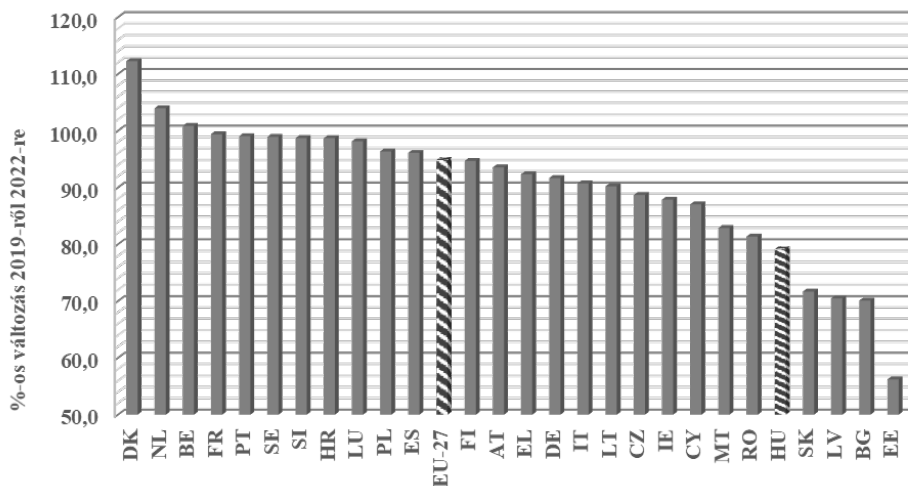

Forrás: Eurostat Adatbázis, 2023 alapján saját szerkesztés

6. ábra: A kereskedelmi célú szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakaszám változása (%) 2007-ről 2011-re az EU-27 országokban

A válságok esetében ugyan fontos kérdés, hogy az adott szektor milyen mélységeket él át, de ettől sokkal lényegesebb arra választ találni, hogy mikor és milyen mértékben lép/léphet ismételen fejlődő pályára az adott iparág. A 2008-as gazdasági válságot követő recesszióból való kilábalás globális szinten a 2011-es évben a legtöbb szektorban megtörtént. A 2011-es év a turizmus szektorban is már a mérsékelt növekedés éve volt. Ezen alaptézis alapján érdemes megvizsgálni, hogy a válság előtti évhez képest milyen arányú változás azonosítható. A 6. ábra mutatja a kereskedelmi célú szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakaszám változását 2007-ről 2011-re az EU-27 országokban. Az eredmények alapján megállapítható, hogy a 2011-es forgalmi mutatók a tagállamok döntő többségében – 15 ország esetében – már elérik és sok esetben meg is haladják a 2007-es forgalmi mutatók értékét. Magyarország

a turizmus versenyképességének helyreállításában kezdetben nem tűnt ki, ugyanis a 2011-es év 96,6%-os teljesítménnyel zárt, ami az EU-27 tagállamainak sorában a 23. legrosszabb eredmény. Hazánk turizmusának dinamikus felfutása inkább a 2012-es évtől kezdődött meg, ami ezt követően 2019-ig folyamatosan rekordéveket jelentett. A bővülés 2012-től hazánkban már olyan mértékű volt, hogy a 2007-es forgalmi adatokhoz képest Magyarország a legdinamikusabb fejlődést mutató tagállamok sorába került az EU-27 tagállamaiban.

Forrás: Eurostat Adatbázis, 2023 alapján saját szerkesztés

7. ábra: A kereskedelmi célú szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakaszám változása (%) 2019-ről 2022-re az EU-27 országaiban

A 7. ábrán a kereskedelmi célú szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakaszám változása figyelhető meg 2019-ről 2022-re az EU-27 tagállamaiban. Az ábra alapján megállapítható, hogy az országok és az integráció egésze 2022-ben a 2019-es rekordév forgalmi mutatóinak szintjét még nem volt képes újra felülmúlni, megközelíteni. Az EU-27 tagállamai 94,9%-os teljesítményt voltak képesek felmutatni a 2019-es év forgalmi mutatóihoz képest, mely teljesítmény a 2017-es viszonyoknak feleltethető meg. A turizmus szektorban a koronavírus-járvány okozta válságos helyzet a jogszabályi korlátozások eltörlésével egyértelműen megszűnt, de az epidemiológiai krízishelyzet hatásai nem tűntek el nyomtalanul. Elsősorban a nemzetközi turizmus került igazán mélypontra, melynek 2019-es statisztikákat meghaladó szintre jutása valószínűleg még pár évet várhat magára. Ennek hátterében nem pusztán az epidemiológiai kockázatok felértékelődése húzódik, hanem a vírus okozta gazdasági visszaesés, a kínálat csökkenése és az ezen folyamatok hatására törvényszerűen megjelenő nagymértékű infláció.

Magyarország ebben a kontextusban is érdekes képet mutat, ugyanis a 7. ábra esetében is a 23. legrosszabb mutatóval bír. A 2008-as viszonyok esetében a negatív szereplés viszont 2012-től európai szinten is kiemelkedő dinamizmusba csapott át, ami korábban már említésre került. Jelen esetben viszont a dinamikus felfutáshoz a szerző meggyőződése szerint két tényező esetében kellene erősséget képviselni. Az egyik, hogy a jövőben a fizetőképes belföldi turisták elsősorban a hazai piacot részesítsék előnyben. Ennek jelentős korlátozó tényezője, hogy a magyar turisták árérzékenyek, és a 4S-t keresik. A magyarországi szabadidős utazások ár-érték aránya vetekszik a külföldi, akár tengerparti nyaralás ígéretét hordozó desztinációkkal, melynek eredményeképpen mára már a jogszabályi korlátok híján sokak inkább az utóbbi mellett döntenek. A másik tényező pedig, hogy a külföldi turisták számára értéket képviseljen a hazai desztináció, viszont a már említett árnövekedés miatt kétséges, hogy a külföldi turisták Magyarországot választják-e utazásaik célállomásaként. Tehát ennek értelmében európai viszonylatban a hazai turizmus teljesítőképessége dinamikus felfutásának jövőképe – a 2019-es statisztikákhoz képest – erősen megkérdőjelezhető.

5. Konklúzió

Jelen tanulmány az Európai Unió és Magyarország turizmusát érintő folyamatokat és változásokat tárgyalta az elmúlt évtizedekben. A kutatási eredmények azt mutatják Magyarország esetében, hogy a 2004 és 2008 közötti időszakban az EU-s integrációhoz való csatlakozás és az ország általános gazdasági növekedése dinamikus felfutást eredményezett a turizmusban. Ugyanakkor a 2008-as gazdasági világválság jelentős visszaesést okozott a szektor egészében, melyet egyértelműen 2012-től sikerült felülmúlni, amikor a turizmus szektor soha nem látott bővülésen ment keresztül hazai és nemzetközi szinten. Ezt a lendületet törte meg a 2020-as koronavírus-járvány, mely a turizmus szektor drasztikus, történelmi mélypontra való visszaesését hozta magával. Az eredmények azt mutatják, hogy mind a gazdasági világválság, mind a koronavírus-járvány negatív hatással voltak a turizmus teljesítőképességére. A kutatási eredmények szerint a koronavírus-járvány azonban nem törte meg a keresletet olyan mértékben, mint a gazdasági világválság. Ugyan arányait tekintve 2020-ban és 2021-ben nagyobb mélységeket élt át a turizmus szektor, mint 2008-at követően, viszont a két válságos időszak közötti kardinális különbség, hogy a koronavírus-járvány a fizetőképes keresletet nem törte meg, csupán a jogi korlátozások miatt lehetetlenítette el a vendéglátást. Tehát 2022-től a turizmus szektor a korlátozások eltörlésével már növekedési pályára állt. A 2019-es rekordév forgalmi mutatóinak újbóli felmutatása azonban még várat magára, aminek oka, hogy a nemzetközi turizmus számára az epidemiológiai kockázatok felértékelődtek, és a gazdasági kiszámíthatatlanság révén inkább a rövidebb, közelebbi utazások

váltak preferátábbá. A jelenlegi viszonyok tekintetében további aggályokat vet fel, hogy az idegenforgalmi szolgáltatások nagymértékű inflálódása igen komoly ágazati, strukturális problémákat okozhat, melynek eredményeképpen bizonyos társadalmi rétegek kiszorulhatnak egyes szolgáltatások igénybevételéből, ami paradox módon végül deflációs piaci környezetet teremthet a szektorban.

Hivatkozások

- AKERLOF, G. – SHILLER, R. (2009): *Animal spirits: How human psychology drives the economy and why it matters for global capitalism*. Princeton University Press, Princeton, pp. 13–25.
- AUBERT ANTAL – BARCZA ATTILA – GONDA TIBOR – HORVÁTH ZOLTÁN – PÁLFI ANDREA (2017): Paradigmaváltás(ok) a magyarországi turisztikai desztinációk fejlesztésében és menedzselésében. *Turizmus Bulletin*, 17(1-2): pp. 15–25. DOI: <https://doi.org/10.14267/TURBULL.2017v17n1-2.2>
- AUBERT ANTAL – SZABÓ GÉZA (2011): *Magterületek* pp. 1–20. In: DÁVID, L. (szerk.): Magyarország turisztikai régiói: „Komplex megközelítésű digitális tananyagfejlesztés a közgazdaságtudományi képzési terület turizmus alap- és mesterszakjaihoz” TÁMOP-4.1.2-08/1/A-2009-0051. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, pp. 41–53.
- AUTHERS JOHN (2010): *The fearful rise of markets: Global bubbles, synchronized meltdowns, and how to prevent them in the future*. FTPress, Upper Saddle River, pp. 13–85.
- ÁRPÁSI ZOLTÁN – GÖDÖR ZSUZSANNA – NYÁRI CSABA (2021): Gondolatok a COVID járvány uniós és hazai gazdasági hatásairól. *Deliberationes tudományos folyóirat*, 14(1): pp. 59–70. DOI: <https://doi.org/10.54230/Delib.2021.1.59>
- BJØRNAR KARLSEN KIVEDAL (2013): Testing for rational bubbles in the US housing market. *Journal of Macroeconomics*, 38(2): pp. 369–381. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jmacro.2013.08.021>
- CSIZMADY ADRIENNE – HEGEDÜS JÓZSEF – VONNÁK DIÁNA (2019) Lakásrezsims és a devizahitel-válság: intézményi és egyéni stratégiák. *Szociológiai Szemle*, 29(1): pp. 4–32. DOI: <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2019.1.1>
- CSORBA LÁSZLÓ (2019a): A kontraszelekció és a negatív szelekció problematikája és típusai. *Hitelintézet Szemle*, 18(2): pp. 88–116. DOI: <https://doi.org/10.25201/HSZ.18.2.88116>
- CSORBA LÁSZLÓ (2019b): A turizmusra is kiterjedő átalakuló fogyasztói hatalom a fejlett piacgazdaságokban – szakirodalmi áttekintés. In: GYURKÓ ÁDÁM – SOMODI-TÓTH ORSOLYA (szerk.) *#Turizmus #szálloda #vendéglátás: Jubileumi kiadvány az Eszterházy Károly Egyetem Turizmus Tanszék alapításának 10. évfordulója alkalmából*. Líceum Kiadó, Eger, pp. 41–53. <http://publikacio.uni-eszterhazy.hu/id/eprint/4739>

- CSORBA LÁSZLÓ (2020): Pénzügyi kultúra és pénzügyi műveltség, a pénzügyi magatartás meghatározó tényezői. *Pénzügyi Szemle*, 65(1): pp. 67–82. https://doi.org/10.35551/PSZ_2020_1_6
- CSORBA LÁSZLÓ (2022): Az erősebb alkupozíció hatása a szerződés tökéletességére, illetve teljességére. *Hitelintézeti Szemle*, 21(3): pp. 101–121. <https://doi.org/10.25201/HSZ.21.3.101>
- EARLE TIMOTHY C. (2009): *Trust, Confidence, and the 2008 Global Financial Crisis. Risk Analysis*, John Wiley & Sons, 29(6): 785–792. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.1047486>
- FARMER ROGER E. A. (2012): The stock market crash of 2008 caused the Great Recession: Theory and evidence. *Journal of Economic Dynamics and Control* 36(5): pp. 693–707. DOI: 10.3386/w17479
- FEKETE-FÁBIÁN ZSÓFIA – JÁNOSI DÁNIEL (2022): A 2008. és a 2020. évi válság hatása a hazai munkaerőpiacra és turizmusra. *Területi Statisztika*, 62(2): pp. 135–165. DOI: <https://doi.org/10.15196/TS620201>
- FOTIADIS ANESTIS – POLYZOS STATHIS – HUAN TZUNG-CHENG (2021): The good, the bad and the ugly on COVID-19 tourism recovery. *Annals of Tourism Research*, 87(3): pp. 103–117. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.annals.2020.103117>
- GÖSSLING STEFAN – SCOTT DANIEL – HALL MICHAEL (2020): Pandemics, tourism and global change: a rapid assessment of COVID-19. *Journal of Sustainable Tourism*, 29(1): pp. 1–20. DOI: <https://doi.org/10.1080/09669582.2020.1758708>
- GYURKÓ ÁDÁM – BUJDOSÓ ZOLTÁN (2019): Turisztikai versenyképesség és potenciál kapcsolata az Észak-Magyarország régióban. *Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok*, 4(3): pp. 4–20. DOI: 10.15170/TVT.2019.04.03.01
- HARNOS LÁSZLÓ (2017): A magyar lakáspiaci trendek alakulása a 2008-ban kirobbant gazdasági válság után. *Gazdaság és Társadalom*, 9(3-4): pp. 99–121. DOI: <https://doi.org/10.21637%2FGT.2017.3-4.06>
- HORVÁTH ZOLTÁN – MAGYAR-PAPP JÚLIA – MÓKUSNÉ PÁLFI ANDREA (2016): A turisztikai térhasználat és a desztináció menedzsment összefüggései. *Modern Geográfia*, 11(4), pp. 1–14. DOI: <http://real.mtak.hu/id/eprint/136361>
- KIRÁLY JÚLIA – NAGY MÁRTON – SZABÓ E. VIKTOR (2008): Egy különleges eseménysozrot elemzése – a másodrendű jelzaloghitel-piaci válság és (hazai) következményei. *Közgazdasági Szemle*, 55(4): pp. 573–621.
- KOVÁCS LÁSZLÓ – KELLER KRISZTINA – TÓTH-KASZÁS NIKOLETTA – SZŐKE VIKTÓRIA (2021): A Covid19-járvány hatása egyes turisztikai szolgáltatók működésére: azonnali válaszok és megoldások. *Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok*, 6(2): pp. 6–24. DOI: <https://doi.org/10.15170/TVT.2021.06.02>

- KUPI MARCELL – SZEMERÉDI ESZTER (2022): A magyarok környezettudatos utazással kapcsolatos attitűdjének és egyes magatartásformáinak vizsgálata a Covid-19 járvány tükrében. *Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok*, 7(2): pp. 49–71. DOI: <https://doi.org/10.15170/TVT.2022.07.02.04>.
- LOSONCZ MIKLÓS (2008): Az amerikai hitelválság és világgazdasági következményei. *Pénzügyi Szemle*, 53(2): 248–254.
- MICHALKÓ GÁBOR (2016): *Turizmológia – Elméleti alapok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 36–95. DOI: <http://doi.org/10.17649/TET.27.1.2504>
- MICHALKÓ GÁBOR (2020): A biztonság szerepe a turizmus rendszerében. In: MICHALKÓ GÁBOR – NÉMETH JÓZSEF – RITECZ GYÖRGY (szerk.): *Turizmusbiztonság*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, pp. 15–28.
- MICHALKÓ GÁBOR (2022). *A turizmus esszenciája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 25–99. DOI: 10.1556/9789634548683
- NAGY DÁVID – CSAPÓ JÁNOS – VÉGI SZABINA (2021): A jövő turizmusa, a turizmus jövője – vállalkozói prognózis kutatás a Dél-dunántúli turisztikai vállalkozók szemszögéből. *Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok*, 6(2): pp. 72–85. DOI: <https://doi.org/10.15170/TVT.2021.06.02>.
- NOD GABRIELLA – MÓKUSNÉ PÁLFI ANDREA – AUBERT ANTAL (2021): Kispadra ültetett desztinációmenedzsment a pandémia félidejében(?). *Turizmus Bulletin*, 21(2): pp. 43–54. DOI: <https://doi.org/10.14267/TURBULL.2021v21n2.5>
- PALKOVICS KRISZTINA (2022): A turizmus és a gazdaság alakulása Magyarországon és az Európai Unióban a Covid-19 árnyékában. *Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok*, 7(3): pp. 76–89. DOI: <https://doi.org/10.15170/TVT.2022.07.03.06>
- PAPP ZSÓFIA (2012): A turisztikai desztinációk versenyképessége – hogyan mérjük? Modellek és módszerek áttekintése. In: BAJMÓCZ ZOLTÁN – LENGYEL IMRE – MÁLOVICS GYÖRGY (szerk.): *Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság*. JATEPress, Szeged. 225–238. <http://acta.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/30583>
- PARAMATI SUDHARSHAN REDDY – ALAM MD. SAMSUL – CHEN CHING-FU (2017): The Effects of Tourism on Economic Growth and CO2 Emissions: A Comparison between Developed and Developing Economies. *Journal of Travel Research*, 56(6): pp. 712–724. DOI: <https://doi.org/10.1177/0047287516667848>
- OZILI PETERSON K. (2020): *100 Quotes from the Global Financial Crisis: Lessons for the Future*. Central Bank of Nigeria, Abuja, pp. 1–12. DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3500921>
- RITCHIE, J. R. B. – CROUCH, G. I. (2003): *The Competitive Destination: A Sustainable Tourism Perspective*. CABI Publishing, Wallingford. pp. 60–78.
- POSNER V. (2010): *The crisis of capitalist democracy*. Mass Harvard University Press, Cambridge.

- RAFFAY ZOLTÁN (2020): A COVID-19 járvány hatása a turisták fogyasztói magatartásának változására. In: ERCSEY IDA (szerk.): *Marketing a digitalizáció korában: Az Egyesület a Marketing Oktatásért és Kutatásért XXVI. Országos konferenciájának előadásai*. Széchenyi István Egyetem, Győr, pp. 347–356. DOI:
- RITCHIE BRENT J. R. – AMAYA MOLINAR CARLOS MARIO – FRECHTLING C. DOUGLAS (2010): Impacts of the World Recession and Economic Crisis on Tourism: North America. *Journal of Travel Research*, 49(1), pp. 5–15. DOI: <https://doi.org/10.1177/0047287509353192>
- STUTTAFORD ANDREW (2010): *Scapegoating les Anglo-Saxons*. Weekly Standard, p. 38.
- SZIVA IVETT (2010): A turisztikai desztinációk versenyképessége. Egyedül miért nem, együtt mikor és meddig? *Turizmus Bulletin*, 14(3), 40–49.
- VÉGI SZABINA (2021): Magyarország járási szintű turisztikai centrumtérsegeinek lehatárolása és hazánk kiemelt turisztikai térségeivel történő összevetése térökonometriai módszerekkel. *Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok* 6(3): pp. 44–58. DOI: 10.15170/TVT.2021.06.03.03.